

OUD-ZUTPHEN

is een kwartaaluitgave van de Historische Vereniging Zutphen

Redactie:

J. Harenberg, Drs. B. Looper, J. C. Riemens

Redactieadres:

Spiegelstraat 15, 7201 KA Zutphen, tel. 05750-12157

Lay-out en druk:

Walburg Pers, Zaadmarkt 84a-86, Zutphen.

Bijdragen te zenden aan het redactieadres, getypt met grote regelafstand en aan één zijde van het papier.

Oud-Zutphen wordt kosteloos toegezonden aan leden van de Historische Vereniging Zutphen. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de boekhandel à f 7,50.

Publikatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

De Historische Vereniging Zutphen heeft tot doel de beoefening van de geschiedenis van Zutphen en onmiddellijke omgeving en de bevordering in zo breed mogelijke kring van de belangstelling voor de geschiedenis van Zutphen in al haar aspecten.

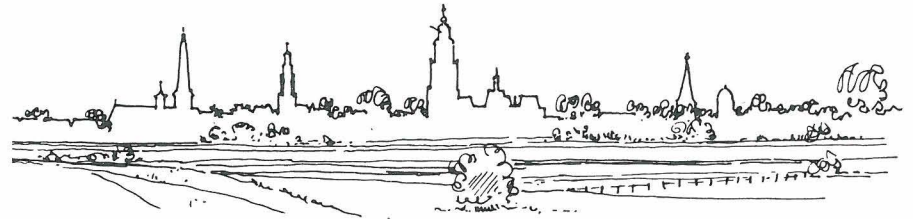
Het lidmaatschapsgeld bedraagt f 30,— per jaar, voor gezinsleden f 10,—.

Aanmelding kan geschieden bij het Secretariaat, Spiegelstraat 15, 7201 KA Zutphen, tel. 05750-12157 / 16877.

Opzeggen van het lidmaatschap tenminste één maand voor het einde van het kalenderjaar bij hetzelfde adres.

Bankrekeningnummer 43 89 40 741 ten gunste van Historische Vereniging Zutphen, of postgirorekening 531 83 65 ten name van Historische Vereniging Zutphen.

© 1991 Historische Vereniging Zutphen.

OUD-ZUTPHEN, TIJDSCHRIFT VAN DE HISTORISCHE VERENIGING ZUTPHEN
TIENDE JAARGANG, NUMMER 1, MAART 1991

Inhoud: L. W. Lensen, De Walburgskerk; een bisschoppelijke of een eigen kerk van de heren van Zutphen / Wetenswaardigheden / Jhr. mr. R. C. C. de Savornin Lohman, Een kadesteen in het licht van de stadsgeschiedenis van Zutphen / Chris Schriks, Monumentenzorg in kort bestek I

L. W. LENSEN

DE WALBURGSKERK EEN BISSCHOPPELIJKE KERK OF EEN EIGEN KERK VAN DE HEREN VAN ZUTPHEN?

Dit artikel kan worden gezien als een vervolg op het verhaal 'Mars en Overmars' gepubliceerd in *Oud-Zutphen*.¹ Het gaat nu over een andere strijdvraag die in *Geschiedenis van Zutphen* nog niet werd opgelost, maar waarover toch wat meer te zeggen valt.

Was de bisschop van Utrecht de stichter van de Zutphense kerk of een Heer van Zutphen, zoals zijn opvolger, de graaf van Gelre, zo'n drie eeuwen later, in 1298, beweerde in een geschil met het kapittel?

In *Geschiedenis van Zutphen*² wordt in deze kwestie de knoop niet doorgemaakt. Er wordt alleen verwezen naar de opvattingen van prof. B. H. Slicher van Bath, die een bisschoppelijke kerk veronderstelde en mevrouw A. Johanna Maris, die meer voelde voor een grafelijke kerk.³ Er had aan kunnen worden toegevoegd dat prof. R. R. Post in zijn proefschrift *Eigen kerken en het bisschoppelijk gezag in het bisdom Utrecht tot de XIII eeuw*, ook kiest voor een grafelijke kerk.⁴

De discussie is nog niet afgerond. Mijn conclusie tendeeert naar een grafelijke kerk. Daarvoor spreken veel argumenten. Ze volgen hier, inclusief het argument van mevrouw Maris, waarmee ze het proefschrift van De Vries op dit punt weerlegt.⁵

Wat nogal dwingend in de richting van een grafelijke kerk wijst is het feit dat de *graaf de kanunniken van het kapittel benoemde*. De posten die vrijkwamen werden door hem al lang van tevoren vergeven.⁶ Pas in 1468 kreeg de stad Zutphen het recht drie van de twaalf kanunniken aan te wijzen.⁷ De aanwijzing moest dan toch nog door de graaf met zijn collatierecht worden bekrachtigd. De proost werd ook door hem benoemd en niet gekozen door de kanunniken.⁸ Dat is helemaal uniek en na de twaalfde eeuw eigenlijk in strijd met het canonieke recht. In 1298 protesteerden de kanunniken daartegen. Het enige dat ze bereikten was het recht de deken van de kerk uit hun midden aan te wijzen. Deze moest priester zijn.⁸

De proost trad al in de oudste oorkonden als getuige op.⁹ Leden van het kapittel, inclusief de proost, traden op als hoogste ambtenaren van de graaf: ze werden tolheer aan de IJssel, kanselier van Gelre, of inquisiteur namens de hertog. In Deventer vulden de kanunniken zelf bij toerbeurt hun eigen college aan en ze kozen hun proost.

De oude grafelijke kern van Zutphen met de imposante St. Walburgskerk rond 1975 (Collectie Gemeentearchief).

Een ander opvallend punt: als de Zutphense kerk van de bisschop was geweest zou hij de Zutphense deken waarschijnlijk tot *aartsdeken* hebben gemaakt net als de dekens van Deventer, Oldenzaal en Emmerik. Een aartsdeken was ambtshalve lid van het Utrechtse domkapittel. Hij had zodoende een persoonlijk stemrecht bij de keuze van een volgende bisschop. Hij had uiteraard ook recht op een zetel in het Utrechtse domkoor.¹⁰

Het Zutphense kapittel had een zeer *beperkte invloed op de bisschopskeuze*. Het mocht één stem uitbrengen en dan nog bij toerbeurt met andere buitenkapittels in Gelre, zoals de jongere kapittels van Haaften, Nederhemert, Rossem, Nijmegen en Zaltbommel. Deventer, Oldenzaal en Emmerik hadden bij iedere verkiezing rechten. Een *aartsdeken* trad verder op als *zenddeken*, een onderzoeksrechter naar overtredingen van het canonieke recht. Toen er in Zutphen problemen waren, omdat het stadsbestuur recht sprak over zaken van een kerkelijke instelling – het hospitaal van de H. Geest – liet de aartsdeken van Oldenzaal daartegen protesteren.¹¹ De aartsdeken van Deventer kon op dat moment niet, omdat op Deventer het interdict rustte. De Zutphense deken werd gepasseerd.

Er blijkt in *geen* enkel stadium iets van een *relatie met de bisschoppelijke kerk van Deventer*, terwijl dit in meer dan tien gevallen bij andere bisschoppelijke kerken in de regio wél het geval is. Dat geldt bijvoorbeeld heel duidelijk voor Zwolle, ook een grote stad, met stadsrechten die maar weinig jonger zijn dan die van Zutphen. De afhankelijkheid van de kerk van Deventer blijft daar de hele Middeleeuwen door bestaan.¹² Sporen van invloed van Deventer zouden in Zutphen opzettelijk kunnen zijn gewist, maar ze zijn in Deventer of Utrecht evenmin te vinden. Als het Zutphense kapittel problemen had met de magistrat of de burgerij wendde men zich tot de *paus* en niet tot de bisschop.¹³

Er was verder in de Zutphense kerk *een eigen grafelijk altaar* en in de Nieuwstadkerk, die heel zeker een eigenkerk was, had de graaf ook een eigen altaar. Aan die altaren werd de mis gelezen door zijn kapelaan als de graaf ter plaatse was. De Walburgskerk ontving een jaarlijkse bijdrage van de graaf, net als de pastoor van de Nieuwstad.¹⁴ Keizer Karel V heeft na 1543, toen hij Gelre en Zutphen kreeg, nog het inkomen van de pastoor van de Nieuwstadkerk verhoogd. Voor de Walburgskerk was dat niet nodig.

De Zutphense kerk is aanvankelijk gebruikt als *mausoleum* van de grafelijke familie. Men zou kunnen zeggen dat de Heren van Zutphen niet zonder eigen kerk konden, want ze hadden een begraafkerk nodig en een school voor opleiding van personeel uit eigen kring. Pas toen Zutphen Gelders was – na 1120/1138 – kwam daar verandering in met een tweede generatie. De grafelijke familie is later begraven in Roermond, in het klooster Gravendaal bij Goch, in Munnikhuizen bij Arnhem en in de St. Eusebius te Arnhem.¹⁵

De Zutphense kerk had maar *twee dependances*, terwijl de bisschoppelijke kerk van Deventer er in ieder geval vijftien had. Dat zal geen toeval zijn. Zou een bisschop zijn eigen Zutphense kerk ook geen kerken en kapellen hebben laten stichten? Dat zou bijvoorbeeld goed hebben gekund in Gorssel, waar de Zutphense proost veel horige erven bezat en waar in de vroege Middeleeuwen nog geen parochie bestond.¹⁶ Het Zutphense kapittel had alleen Lochem en Elcom onder zich en dat waren grafelijke kerken geweest, die aan het kapittel zijn opgedragen.¹⁷ Zouden Heren van Zutphen hun eigenkerken hebben overgedragen aan de kerk van een ander, in dit geval de bisschop?

Het grafelijke Zutphen had *geen aparte parochiekerk* binnen het oppidum (de oorspronkelijke sterkte of burcht) en binnen het stadsgebied van vóór 1312, dat is de Oude Stad. Deventer, Maastricht, Utrecht, Tiel en Groningen hadden dat wel. In Groningen hadden de burgers ruzie met de bisschop over hun kerk, die door hem werd 'misbruikt'. De graaf heeft ook bij gelegenheid Arnhem een tweede kerk bezorgd, weer een Walburgskerk, door de gevluchte kanunniken van Tiel op te nemen.¹⁸ Tiel was nog Brabants en Arnhem had nog geen kapittel. Dat zal ook geen toeval zijn geweest want de kerk daar hoorde aan het klooster Prüm uit de Eifel en was geen eigenkerk van de graaf en evenmin van de bisschop. De graaf stelde als voorwaarde dat het huis van het kapittel in Arnhem als verblijf mocht dienen voor hemzelf en zijn paarden als hij in de stad kwam.

Het zegt misschien iets dat de Zutphense kerk *niet aan Sint Maarten was gewijd* zoals de Oostnederlandse kerken van Warnsveld, Doesburg, Westervoort, Zevenaar, Elst, Arnhem, Elten, Didam, Emmerik, Griethuizen, Gendringen, Etten, Lent, Gent, Markelo, Enschede, Giethoorn, Beilen en Groningen.¹⁹ St. Maarten was de specifiek 'Utrechtse heilige'. Bisschop Ansfried, (na 974), die ook als stichter van een kerk in Zutphen in aanmerking komt, had een voorkeur voor St. Michael als patroon.²⁰

Er is op gewezen dat *het patrocinium van Walburga verwijst naar het Duitse Rijk*.²¹ In Eichstätt en het klooster Monheim kwam na 892 de verering van Walburga weer tot leven. Zij was al anderhalve eeuw eerder gestorven. Haar overblijfselen zijn toen overgebracht uit haar klooster in Heidenheim naar Eichstätt, dat een belangrijke bedevaartplaats werd en nog is.²²

Het kerkelijk feest van Walburga in Zutphen is gerelateerd aan die translatio of overbrenging en wordt op 1 mei gevierd. Die dag was eigenlijk de feestdag van de apostelen Jacobus en Philippus, niet bepaald tweede keus heiligen. Toch moesten ze wijken voor een streekheilige. De apostelen zijn bij de wandschilderingen in Zutphen echter niet vergeten. Als de *sterfdag* van Walburgis was gevierd had men in februari haar patronage kunnen herdenken en had men de liturgie van het feest van Jacobus en Philippus kunnen handhaven. De relatie

Walburga-Zutphen zal van *na* de translatio van de relieken dateren. Dus van na 892. Pas in 925 kwam Neder-Lotharingen, met daarin Zutphen, bij het Duitse Rijk. De typisch Duitse heilige zal pas na die aansluiting in deze streek als patrones zijn gekozen. Met de translatio kwamen er relieken vrij. We kunnen in ieder geval concluderen dat Zutphen voor 925 geen Walburgskerk zal hebben gehad.

Deze Walburga-feesten zijn vergelijkbaar met de feesten van St. Maarten: zijn sterfdag, St. Maarten in de winter op 11 november en het feest van de translatio of overbrenging naar de kerk van Tours. Dat wordt gevierd op 4 juli. Die feesten werden en worden in het bisdom Utrecht beide gevierd. Dat was niet het geval met de twee Walburga-feesten.

De Zutphense kerk kreeg eind veertiende eeuw een *raadskapel*²³ en tot aan de ramp van 10 april 1446, toen de bliksem in de kerk sloeg, werd de gerfkamer of sacristie gebruikt als *stadsarchief*. In Zwolle was de raadskapel niet in de kerk die aan het kapittel van Deventer behoorde maar in het stadhuis zelf.²⁴ Het Zutphense *stadsuurwerk* zat tot 1449 ook *aan de kerk* en is na de ramp verplaatst naar een nieuw torentje op het Wijnhuis of Vreden, dat in 1421 door de stad was gekocht.²⁵ Dat was de voorloper van de toren van Hellenraet. De kerktoren was voorlopig niet bruikbaar. Die werd pas veertig jaar later gerestaureerd.²⁶

In 1456 beslisten de kerkmeesters onder garantie van de schepenen en tegen de zin van het kapittel, *over de plaats waar het nieuwe orgel moest komen* na de blikseminslag. Het kapittel protesteerde tegen een plaats onder de toren en liet dit in een acte vastleggen. De stadsraad nam de verantwoording.²⁷

Al deze (cursieve veertien) punten laten zien dat er in de praktijk van de Middeleeuwen steeds werd gehandeld alsof de kerk door de graaf was gesticht. Het kapittel gebruikte de kerk, maar had geen gezag over het gebouw. Toen de parochie, naar de smaak van het kapittel, teveel vicarieën in de kerk toeliet – er zijn er dan minstens 18 tegelijk – stichtten de verenigde kanunniken een eigen broederschap van St. Walburga in de hoop een deel van de inkomsten te behouden.²⁸

Een reden voor schrijvers als De Vries en Slicher van Bath om te denken aan een bisschoppelijke kerk was dat de *bisschoppen* voogden benoemden in Zutphen. Natuurlijk hadden proost en kapittel ook een eigen vermogen, los van het bezit dat aan de kerk zelf toekwam.²⁹ Er was een kamp land van de proost in Zutphen en daarnaast een kamp van St. Walburg, dat was de parochie. De kerkmeesters inden ook erfrenten voor hun 'timmeringhe', dus voor het onderhoud van van het gebouw.³⁰ Het was mogelijk schenkingen aan de kerk te doen

die buiten bereik van de proost en het kapittel bleven. Voogden waren *voor de kerk niet nodig*, omdat de kerk onder een bestuur van leken stond, de kerkmeesters, die optraden namens de parochie en die o.a. verantwoordelijk waren voor het gebouw, de school en daarmee voor de niet-liturgische bibliotheek. De liturgische boeken van het kapittel werden beheerd door de koster en bleven in het koor.³¹

De proost betaalde voor miswijn, godslampolie, klokketouwen en het wasen van het kerkelijke linnen.

De materiële zaken van het kapittel, zoals het overleg met de horigen, werden verzorgd door de proost en voor de kanunniken in engere zin door een kanunnik, de ‘ambtman’. In de vroege Middeleeuwen waren er geen ambtmannen, want proost en kanunniken woonden nog in één huishouding binnen de immuniteit.

Mevrouw Maris heeft opgemerkt dat de voogd niet optrad als voogd van de kerk maar als voogd over de horigen van de geestelijken.³² Deze hadden *altijd* voogden nodig, omdat de geestelijkheid niet voor de wereldlijke rechter konden worden gedaagd en een horige zelf niet mondig was. De bewoners van de kerkelijke hoven waren nog geen inwoners *van een land*. Staatkundig, als je dat woord mag gebruiken, hoorden ze onder hun hofheer. Ze hadden nog geen landsheer. Alleen de keizer stond boven hun hofheer. Als dit, zoals bij de horigen van de ‘kerk’ van Zutphen, een proost was, moest die een wereldlijke vertegenwoordiger hebben. Volgens de oorkonde van 1064 werd die benoemd door graaf Otto. Een goede reden daarvoor kan zijn dat zijn vader, Godschalk, in dat jaar is overleden. De hoogste geestelijke instantie, de bisschop, bevestigde de benoeming. Dat lijkt logisch want de voogd trad op namens een geestelijk persoon. De graven van Gelre waren zelf bijvoorbeeld voogd over alle bezittingen van het Utrechtse kapittel van St. Marie op de Veluwe en in de Bommelerwaard en van de Sallandse goederen van de abdij Essen. Dat de bisschop de voogdij bevestigde bewijst nog niet dat de kerk van Zutphen ook zijn kerk was.

Als in de genoemde oorkonde van 1064 de koning vrijen of koningsvrijen het recht geeft hun bezittingen te wijden aan de kerk van Zutphen, dat is Otto’s kerk, staat er verder dat de graaf dit niet mag verhinderen. Dit slaat echter op de graaf in het gebied van de schenker en niet op Otto.

Voorgaande overwegingen leiden alle de conclusie in de richting van een grafelijke kerk. Voor wie toch nog twijfelt volgt tot slot van de bespreking van dit Zutphense raadsel een gewaagde verdergaande speculatie.

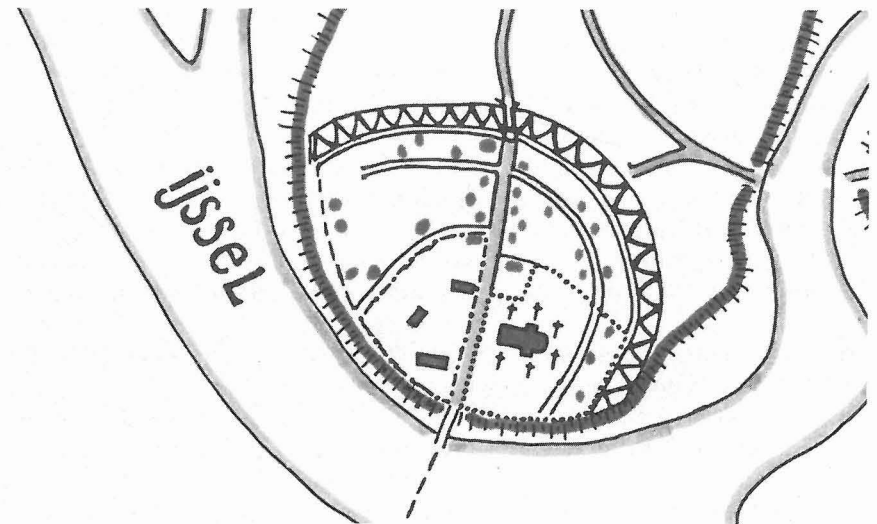
Er zou een andere start kunnen zijn geweest dan tot nu toe is verondersteld.

Die speculatie heeft het voordeel dat er een aantal raadselachtige punten op hun plaats vallen. Bovendien zijn er voorbeelden van elders.

Misschien waren er tijdelijk wel twee kerken, een kerspelkerk van de bisschop, met St. Petrus als patroon, en daarnaast een klooster met kerk, na 925 gesticht door een Heer van Zutphen en dienstdoende als familiemausoleum. Die Heren van Zutphen kunnen daarmee het voorbeeld van Wichman en Balderik, hun vroegere Heren of voorgangers, hebben gevolgd die respectievelijk in Hoog-Elten en Zyflich bij Kleef een klooster stichtten. Balderik deed dat nog in 1014-1017. Hij schonk dat klooster 12 met name genoemde horigen die na zijn dood als keurmedigen onder de bisschop (van Keulen) zouden vallen. In de Zutphense oorkonde van 1064 gaat het om een soortgelijke regeling.

Van dat Zutphense klooster was dan Walburga de patrones. Het klooster – er is in de oudste aflatbrief van 1226 wel degelijk sprake van een gebouw met die naam – zou dan later zijn omgezet in een kapittel van kanunniken.

Dit is ook in Tiel gebeurd.³³ Daar heeft een graaf van Teisterbant oorspronkelijk ook een klooster gesticht. Daarnaast bestond in Tiel eveneens een gewone parochie, gesticht door de kerk van Utrecht en toegewijd aan St. Maarten. Ook in Sittard is een grafelijke kloostergemeenschap omgezet in een kapittel.

Reconstructieplattegrond van Zutphen in de twaalfde eeuw: hof van de heren van Zutphen en immuniteit van het kapittel van St. Walburga (tekening M. Groothedde, uit nog te publiceren doctoraalscriptie)

In Tiel is de omzetting van het monasterium Walburgis in een kapittel omstreeks 950 gebeurd, dus onder bisschop Balderik. Diezelfde bisschop veranderde in 954 de Stefanuskerk in Oldenzaal in een kapittelkerk van de H. Plechelmus.³⁴ De relikwieën kwamen van de St. Odiliënberg bij Roermond, een bezit van de kerk van Utrecht. Daar was ook een kapittel. Bisschoppen hadden over kloosters niets te zeggen, over kapittelheren wel. Die twee Zutphense kerken, hun patrocinia en de bezittingen waaruit die kerken werden onderhouden, zouden dan op een bepaald moment zijn samengevoegd. Een goede gelegenheid voor die stap kan geboden zijn toen de (één?) kerk door brand werd verwoest. Dat dit gebeurde vermeldt de Zutphense oorkonde van 1105.

Over de bezittingen van de gecombineerde kerk kan het conflict met de bisschoppen zijn ontstaan. Na 'een langdurig conflict'³⁵ gaven de heren van Zutphen in 1059 de bisschop of de kerk van Utrecht, de bezittingen van de grafelijke kerk of het klooster en die geeft ze door aan de proost en kanunniken van de gecombineerde kerk van de H. H. Petrus en Walburgis. Deze hypothese veronderstelt dat er oorspronkelijk twee kerkgebouwen moeten zijn geweest.

Bij de Zutphense kerk aan het 's-Gravenhof stond een houten, eenbeukige ruimte, een zaal, die steeds is geïnterpreteerd als hof, voorganger van de stenen hof.³⁶ Toen is een nieuw stenen gebouw op dit plaats werd opgericht was dat een palts met een claviger of sluiters van de graaf.³⁷ De Zutphense archeoloog Bitter stelt dat die palts niet van 1105 hoeft te zijn, maar waarschijnlijk later is gebouwd.³⁸ Dat wil zeggen in de Gelderse periode. Het gebouw was niet eens *het* Zutphense grafelijke hof waar de inkomsten van het ambt Zutphen werden afgerekend en ingeleverd. Dat gebeurde elders, maar niet in het gebouw van de sluiters. Daar rekende wel het buitengebied af, zoals de Nieuwstad met de Overmars en het gebied van de Zutphense Engh.³⁹

De houten eenbeukige zaal, die vastgesteld is op de plaats waar later de tufstenen hof stond, kan als kerk dienst hebben gedaan. Het is opvallend dat dit gebouw georiënteerd stond als een kerk, richting oost-west. De latere palts stond niet tegenover de Walburgis basiliek maar evenwijdig er aan, bijna in het verlengde ervan. De ingang was op dezelfde plaats als bij kerken, in het midden van de lange gevel.⁴⁰ Als er twee kerken zijn verenigd kwam één gebouw leeg en kon dat worden afgebroken. Op dezelfde plaats, die al eigendom was van de Heren van Zutphen, konden ze dan hun stenen palts laten optrekken, zoals ook in Geldern en Kriekenbeek is gebeurd. De kloosterlingen, die kanunnik werden, kunnen apart zijn gaan wonen, zoals onder bisschop Bernulfus in de elfde eeuw in Utrecht en Deventer ook het geval was.

De graven woonden niet in de palts als ze in Zutphen waren. De verklaring kan zijn dat ze al een ander huis hadden. Er is uit later tijd een huis Gelre bekend op de hoek van de Breestraat – dat is de Houtmarkt – en de Hofstraat. Volgens de overlevering was het het oudste huis van Zutphen.

Noten

1. *Oud-Zutphen*, 9 (1990) 29 vv.
2. *Geschiedenis van Zutphen*, onder red. van W. Frijhoff e.a., (Zutphen 1989) 332, noot 12.
3. A. Johanna Maris, 'Vorming van kapittelen van seculiere kanunniken in Gelderland voor de Reformatie', *Nederlands Archievenblad* 70 (1966) 148 vv.
4. R. R. Post, *Eigen kerken en bisschoppelijk gezag in het bisdom Utrecht tot de XIII eeuw* (Utrecht 1928) 99 vv.
5. W. de Vries, *De opkomst van Zutphen* (Assen 1966).
6. Karel van Gelre benoemde Reinier van Goltstein in 1530 tot kanunnik, anderhalf jaar later kwam er een plaats vrij.
7. Oud Archief Zutphen, inv. nr. 711, ook in inv. nr. 1537.
8. Karel van Gelre benoemde nog alle proosten, zoals Zweder van Kervenheim.
9. De Vries, a.w., 235 vv, bijlage III en IV.
10. A. Johanna Maris, a.w., 148 vv.
11. Oud Archief Zutphen (O.A.Z.) Archief Spitaal inv. nr. 3.
12. A. C. F. Koch e.a., *Zwolle in de Middeleeuwen* (Zwolle 1980).
13. Leo Lensen en Willy H. Heitling *Stad in de Middeleeuwen*, (Zutphen z.j.) 187.
14. L. S. Meihuizen, De rekening betreffende het graafschap Gelre. 1294/95, (Arnhem 1953).
15. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland tot 1492*, (Zutphen 1978) 211.
16. Lensen, a.w., 262.
17. De Vries, a.w., 245.
18. A. Markus *Arnhem* (Arnhem 1906/1975) 271.
19. B. Slicher van Bath, *Mensch en Land in de Middeleeuwen I* (Assen 1944) bijlage 4, 252/253.
20. M. P. van Buytenen, *Langs de Heiligen weg*, (Amsterdam 1977).
21. *Geschiedenis van Zutphen*, 54.
22. M. B. zu Münster e.a., *Heilige Walburga* (Eichstätt 1979).
23. Lensen, a.w., 153.
24. Koch, a.w., inleiding.
25. Lensen, a.w., 155.
26. Ibidem, 156.
27. O.A.Z., inv. nr. 665.
28. Lensen, a.w., 176.
29. Ibidem, 157 vv.
30. R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen*, 3 delen, (Zutphen 1977), Onderrentmeestersrekeningen, 80, 81 en passim.
31. Lensen, a.w., 164.
32. Maris, a.w., 161, noot 35.
33. Ibidem, 150.
34. *Gids voor de Plechelmusbasiliek*, (z.j., Oldenzaal).
35. De Vries, a.w., bijlage II.
36. J. G. N. Renaud, 'De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen', *Bulletin K.N.O.B.* III (1950).
37. Zie noot 14.
38. *Geschiedenis van Zutphen*, 44.
39. Zie noot 14.
40. Zie noot 36.